

overheid van zichzelf poogde te creëren. Wat betreft de openbaarheidswetgeving worden slechts het voorgenomen beleid en het verzet daartegen geschetst. De auteur blijft verkeren op de hogere verdiepingen van Haagse flatgebouwen en torentjes. Slechts zelden verplaatst het toneel zich naar de gelijkvloerse interpretatiegevechten aan de Kneuterdijk. Waar het in de diplomatieke geschiedschrijving sedert decennia een axioma is om de wisselwerking tussen actoren te beschrijven op basis van de archieven van alle partijen, volstaat Wagenaar met raadpleging van de archivalia van de overheid en blijven bijvoorbeeld de archiefbestanden van journalistenorganisaties buiten beschouwing. Dat is jammer. De journalistiek van de jaren vijftig wekt de indruk van een sterke zelfcensuur, waardoor de gedachte zich opdringt dat de verantwoordelijkheid voor het volgens Wagenaar gesloten karakter van de overheidsvoorlichting in dat decennium niet zo zwaar bij de regering moet worden gelegd als zij doet. Het is de vraag of de selectieve openbaarheid (politiek opportunistisch lekken, het 'verkopen' van beleid en van imago's), die zij constateert voor de jaren tachtig en negentig, niet reeds in de jaren vijftig voorkwam, maar toen minder opviel door de personele unies tussen politiek en journalistiek, die eigen waren aan de verzuilde cultuur. Een kwestie die Wagenaar ook laat liggen is waarom, in weerwil van een groeiende coördinerende rol van de premier, op voorlichtingsgebied de departementale autonomie zo sterk is gebleven. Zou de reden niet kunnen zijn het grotere belang na 1970 van het imago van de mannetjes en vrouwtjes op de diverse ministeries?

Zeer kwalijk is dat de auteur, ondanks een paragraaf over de gebruikte bronnen, de toestand van het RVD-archief verzwijgt, dat ten tijde van haar publicatie nog in grote wanorde verkeerde en waarvan de archiefinspectie kort tevoren had uitgewezen dat het onder verwerpelijke omstandigheden werd 'bewaard'. De auteur heeft zich dan ook voornamelijk gebaseerd op de notulen van de ministerraad en van de voorlichtingsraad, waarin de perschef van de ministeries regelmatig overleg voeren. In de noten worden stukken die zijn ontleend aan het RVD-archief genoemd zonder enige vindplaats (brief van Lammere aan De Quay, 11 mei 1962 en dergelijke). Waarschijnlijk is dat pure noodzaak geweest, omdat het archief nog niet geordend is, maar in dat geval zou het al geholpen hebben als de auteur in elk geval de registraturnummers had vermeld. De huidige annotatie is niet alleen volstrekt onaanvaardbaar in verband met controle op de weergave door de auteur, het belemmert ook vervolgonderzoek door degenen die menen dat met dit boek niet de definitieve geschiedenis van de RVD is geschreven. In elk nadeel schuilt evenwel ook een voordeel. De auteur heeft, kennelijk ter compensatie, op grote schaal gebruik gemaakt van interviews met betrokkenen. Door extensieve weergave daarvan geeft zelfs een zwijgzame voorlichter als Van der Voet zich bloot als iemand die meent dat fouten slechts het werk van ondergeschikten zijn (zie bijvoorbeeld 371 en 387).

Zo heeft de schrijfster beslist meer onthuld dan de RVD zelf, maar wie meent dat een dik boek en definitieve geschiedschrijving identiek zijn, komt bedrogen uit.

Bob de Graaff

M. Dierikx, *De vrijheid in beeld. Nederland en Amerika, 1945-nu* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 128 blz., f29,90, ISBN 90 12 08457 1); R. P. B. A. Dingemans, A. A. M. P. Romme, *Nederland en het Marshall-plan. Een bronnenoverzicht en filmografie, 1947-1953* (Onderzoeksgids; Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1997, 209 blz., ISBN 90 74920 09 8); R.T. Griffiths, e. a., ed., *Van strohalm tot strategie. Het Marshall-plan in perspectief* (Aussen: Van Gorcum, 1997, 136 blz., f29,50, ISBN 90 232 3275 5); P. van der Hoeven, *Hoed af voor Marshall. De Marshall-hulp aan Nederland 1947-1952* (Amsterdam: Bert Bakker, 1997, 164

blz., f34,90, ISBN 90 351 1847 2); F. Inklaar, *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, 432 blz., f45,-, ISBN 90 12 08438 5).

In 1997 was het vijftig jaar geleden dat het Europees Herstelprogramma van start ging en dat feit is in Nederland op grote schaal herdacht, onder andere met een officiële herdenkingsbijeenkomst in de Ridderzaal in aanwezigheid van president Clinton. De hier bijeengebrachte publicaties zijn voor het merendeel bestemd voor een breder publiek. Het boek van Inklaar vormt daarop een uitzondering. Alleen al door de omvang, maar meer nog door de aard ervan, valt dit werk buiten de categorie gelegenheidspublicaties. Inklaar richt zich in zijn dissertatie op een tot nu toe onderbelicht aspect van het Marshall-plan, de *technical assistance*. In financieel opzicht slechts een klein onderdeel van het hulpprogramma, maar desondanks interessant omdat, volgens de auteur, de Marshall-hulp vooral psychologisch van belang was. *Technical assistance* beoogde Europeanen bekend te maken met Amerikaanse productietechnieken, bedrijfsorganisatie en arbeidsverhoudingen. De lage arbeidsproductiviteit in Europa werd als een van de voornaamste hindernissen voor een verdere groei van de Europese economieën gezien. Middels studiereizen, het inschakelen van Amerikaanse adviseurs, speciale werkgroepen, subsidieprojecten en de oprichting van productiviteitscentra konden de Europeanen kennis nemen van de Amerikaanse samenleving. In totaal bezochten in deze periode een kleine 1300 Nederlanders de Verenigde Staten in het kader van een studiereis die was georganiseerd door de Contactgroep opvoering productiviteit. Frank Inklaar heeft getracht de effecten van deze studiereizen in kaart te brengen op basis van een analyse van een tiental *cases*. Uitgaande van de aanbevelingen in de na de reizen gepubliceerde rapporten, heeft hij geprobeerd na te gaan hoe de adviezen in praktijk werden gebracht. De selectie van de *cases* is tamelijk arbitrair en is mede ingegeven door de kans dat er directe resultaten aan te wijzen zouden zijn. Deze gang van zaken is methodologisch niet goed te verantwoorden. De auteur merkt daarover zelf op dat zijn studie allerminst een compleet beeld geeft en dat vooral de agrarische sector er bekaaid afkomt. De analyse van de wijze waarop in de onderzochte gevallen de opgedane kennis en ervaring in Nederland doorwerkt is echter zeer zorgvuldig. In sommige gevallen vormde een uit Amerika geïmporteerd begrip niet meer dan een sjabloon, een term zonder inhoud. En wanneer men bijvoorbeeld methoden en technieken wilde overnemen, moesten deze worden aangepast aan de Nederlandse omstandigheden. Op welke wijze *defollow-up* ook plaatsvond, het was uiteindelijk Nederland dat bepaalde welke invulling eraan werd gegeven. De acceptatie van Amerikaanse kennis kostte bovendien veel tijd. Cultuuroverdracht is een complex proces dat via allerlei kanalen verloopt. Tijdens dat proces vinden er voortdurend aanpassingen plaats waardoor het moeilijk is de oorspronkelijke inbreng als zodanig te herkennen. Een ontwikkeling die tien jaar later kan worden waargenomen is niet terug te voeren op een kort moment als een studiereis. Inklaar heeft gelukkig de neiging weerstaan om zich te laten verleiden tot verstrekkende conclusies en de effecten van de studiereizen uit te vergroten. In de conclusies komt daarom beter naar voren welke ondernemingen en belangengroepen van de studiereizen hebben geprofiteerd dan wat de reizen aan kennis en inzicht hebben opgeleverd.

Van de overige publicaties is het boek van Pien van der Hoeven, *Hoed af voor Marshall*, een aantrekkelijk boekje voor een groot lezerspubliek. Met veel vaart wordt hier in grote lijnen het bekende verhaal verteld over de Amerikaanse plannen voor een Europees Herstelprogramma en de Europese reactie daarop. Helder wordt uiteengezet hoe het Marshall-plan in de praktijk functioneerde en wat de betekenis ervan voor de economie is geweest. Het boek is goed geschreven met oog voor saillante details die duidelijk een sfeer weergeven, bijvoorbeeld van de verhoudingen tussen Amerikanen en Nederlanders, of een rake typering van een persoon

geven. Daardoor is het aan te bevelen voor al diegenen die wel eens iets meer willen weten over de achtergronden van het Europees Herstelprogramma en de gevolgen daarvan voor Nederland. Inhoudelijk bevat het boek geen nieuwe inzichten en leunt het zwaar op het in 1987 verschenen werk van Pierre van der Eng, *De Marshall-hulp. Een perspectief voor Nederland, 1947-1953* (Houten: De Haan, 1987).

Mark Dierikx brengt in beeld hoe het proces van amerikanisering in ons land heeft plaatsgevonden. Het Marshall-plan werd voor een hele generatie het symbool van de generositeit van de Verenigde Staten en versterkte de voorbeeldfunctie die het land voor Nederland vervulde. Met grote stappen door de laatste vijftig jaar heen springend schetst de auteur op welke terreinen die Amerikaanse invloed valt waar te nemen. Via de muziek, de film, en in latere jaren vooral via de televisie, maakte het Nederlandse publiek kennis met de Amerikaanse cultuur. Ook op materieel terrein fungeerden de Verenigde Staten vaak als voorbeeld vanwege de grotere welvaart en de voorsprong op het terrein van kennis en technologie. De fascinatie voor de Amerikaanse verworvenheden betekende niet dat Nederlanders in alles de Amerikanen volgden. Er was ook kritiek van Nederlandse zijde en zowel economische als maatschappelijke omstandigheden dwongen tot aanpassing van de ideeën die uit de VS kwamen, bijvoorbeeld de supermarkt. De amerikanisering van de Nederlandse samenleving wordt in het rijk geïllustreerde boek van Dierikx veelal treffend weergegeven. Echt diepgaand wordt het proces niet geanalyseerd. Daarvoor bestrijkt *De vrijheid in beeld* een te groot aantal thema's en een te lange periode. De tekst bevat daarnaast verschillende aspecten die slechts worden aangestipt, meerdere verklaringen die niet worden uitgewerkt en termen die niet worden toegelicht. Naar mijn mening schiet het boek daardoor deels zijn doel voorbij. Degenen die verder willen lezen over een onderwerp worden gelukkig via een literatuurlijst achterin verwezen naar andere boeken.

Op initiatief van de Vereniging van universiteiten verscheen in het kader van de viering van vijftig jaar Marshall-plan ook een bundel essays onder redactie van Richard T. Griffiths en anderen. Naast een voorwoord door minister-president Kok en een inleiding bevat de bundel een dertiental korte essays die zeer uiteenlopende aspecten van het plan behandelen. Henk de Haan gaat in een helder geschreven artikel in op de economische betekenis van het Marshall-plan voor Nederland. Daarnaast is er veel aandacht voor de 'zachte' kant van de hulp: voorlichting en educatie, productiviteitsverhoging en — opnieuw — de amerikanisering van de samenleving. Het geheel geeft een wat gefragmenteerd, maar desalniettemin aardig overzicht van de minder bekende onderdelen van het Amerikaanse hulpprogramma. Dat geldt in veel mindere mate voor de artikelen over de achtergronden van de Amerikaanse politiek die soms wat plichtmatig aandoen. Het omgekeerde is het geval bij Maarten van Rossem die bijna de helft van zijn bijdrage gebruikt om zijn verbijstering te ventileren over het besluit om de NAVO uit te breiden met enkele Midden-Europese landen. Een vergelijking tussen 1947 en de situatie in 1997 levert op deze wijze niets op. Er zijn meerdere artikelen die zo'n breed perspectief hanteren. De interessantste daarvan vond ik de bijdrage van de hand van Griffiths die tracht na te gaan of de instelling van een hulpplan voor Oost-Europa na 1990 het transformatieproces had kunnen vergemakkelijken. Hier wordt op een intelligente wijze gebruik gemaakt van historisch onderzoek om een bijdrage te leveren aan een actueel — zij het inmiddels reeds gedateerd — debat.

Onder auspiciën van het Algemeen Rijksarchief werd in 1997 ook een bronnenoverzicht en filmografie over Nederland en het Marshall-plan uitgebracht. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de bestuurlijke kant van het hulpprogramma en de activiteiten op het gebied van voorlichting en propaganda. Na een korte beschrijving van de verschillende Nederlandse instanties die betrokken waren bij de uitvoering van het Europees Herstelprogramma volgt per archiefbewaarpplaats een overzicht van de archieven. De beschrijvingen van de archieven bevatten alle relevante feitelijke gegevens tot en met de titels van de betreffende dossiers. Voor

de filmografie hebben de samenstellers een andere opzet gekozen. De films zijn onderverdeeld in een aantal categorieën afhankelijk van de vraag wie de opdrachtgever was. Naast de feitelijke gegevens bevat het overzicht tevens een korte inhoudsbeschrijving. De overzichtelijke wijze waarop de gids is ingedeeld en de uitvoerige omschrijvingen maken deze uitgave tot een waardevol naslagwerk en een uitstekend startpunt voor historici die nieuw onderzoek op dit terrein willen entameren. Want hoewel de hier besproken boeken anders doen vermoeden, zijn er nog talloze aspecten van het hulpprogramma waar archiefonderzoek een nieuw licht op zou kunnen werpen.

C. M. Megens

M. van den Heuvel, *Uit het leven van een anticommunist. Herinneringen aan Oost-Europa* (Haarlem: Becht, 1997, 176 blz., f42,50, ISBN 90 230 09347).

Martin van den Heuvel heeft het als anticommunist aan de Universiteit van Amsterdam in de jaren zeventig en tachtig niet gemakkelijk gehad. In dit boek geeft hij vanuit een persoonlijk perspectief commentaar op de Nederlandse opstelling tegenover het communisme. In het eerste hoofdstuk geeft de auteur aan hoe hij in de ban van Rusland raakte. Van beslissende invloed daarop was Chroesjtsjovs rede uit 1956 waarin hij forse kritiek uitte op zijn voorganger Stalin. Van den Heuvel besloot zich te verdiepen in de Russische geschiedenis en leerde de Russische taal. Na zijn studie vertrok hij als correspondent van *Het Parool* naar Moskou. In 1964 was vrije nieuwsgaring in de Sovjet-Unie nog niet mogelijk; buitenlandse correspondenten waren derhalve aangewezen op de sovjetpers voor informatie. Behalve over de beperkingen die hij in zijn werk ondervond, schrijft Van den Heuvel over zijn dagelijkse ervaringen met het sovjet-systeem. Ervaringen die zeker zullen hebben bijgedragen aan zijn overtuiging omdat, zoals hij zelf zegt, een tijd in een communistisch land wonen de beste manier is om anticommunist te worden. Na drie jaar keert Van den Heuvel terug naar Nederland, waar hij al snel wordt benoemd aan het Oost-Europa-instituut in Amsterdam. Aan de Universiteit van Amsterdam wordt de docent Russische geschiedenis geconfronteerd met een aantal opvattingen over de Sovjet-Unie die hij typeert als hardnekkige mythen. Behalve aan de ideeën en het gedrag van de studenten besteedt Van den Heuvel aandacht aan de goedgelovigheid van de linkse beweging, het onvermogen van de protestantse kerken om het marxistisch-leninistisch stelsel kritisch te benaderen en de passieve houding van de Nederlandse regering jegens Oost-Europa. Daarbij komt niet alleen de Sovjet-Unie ter sprake. Ook de DDR, het Roemenië van Ceauçescu en de Baltische staten passeren de revue.

Over de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in de verschillende Oost-Europese landen bevat dit boek geen nieuwe interessante analyses. Dat is evenwel niet het grootste manco van dit boek. In zijn inleiding vermeldt de schrijver als zijn hoofdthema de Nederlandse opvattingen tegenover Oost-Europa. Hij blijft daarbij naar mijn mening te veel steken in algemene uitspraken zonder man en paard te noemen. Hij schroomt evenmin om boude beweringen te doen. Zo schrijft hij op bladzijde 98: '... de meeste Nederlanders, onze overheid voorop, hadden geen flauw benul van wat er in Roemenië aan de hand was. Men kan zich afvragen wat onze regering toen bezielde'. Die opmerking volgt op de, letterlijk overgenomen, Roemeens-Nederlandse verklaring ter gelegenheid van het staatsbezoek van Nicolae en Elena Ceauçescu in april 1973. Dat communiqué is in de gebruikelijke diplomatieke taal geschreven en bevat vooral gemeenplaatsen. Het gaat mij te ver om op basis daarvan te concluderen dat er een nauwe bilaterale samenwerking tussen Nederland en Roemenië bestond, zoals de auteur